

DERSİM VE KÜRDİSTAN: SOSYAL VE İKTİSADİ YAPI

SEYFİ CENGİZ

Genel Bir Bakış

Dersim ve Kürdistan'da 20'inci yüzyılın başlarına kadar dönemin koşullarına göre gelişkin denebilecek bir sanayi ve ticaret vardı. Bu sektörler başta Ermeniler olmak üzere yoğun biçimde kent merkezlerinde yaşayan Hristiyan ulusların elindeydi. Halep, İstanbul'dan sonra imparatorluğun ikinci büyük merkeziydi. Bölgenin ekonomik ilişkileri Lozan'ın Suriye'de bıraktığı Halep ve Lazkiye kentleri ile, kısmen de Musul pazarları ile idi. Kaçakçılık ve gümüş para 1930'ların başlarına kadar bölgede TC ekonomisinden bağımsız bir pazarın göstergeleriydi. Bu dönemde TC parası Dersim ve Kürdistan'da ecnebi para gibiydi.

1915 soykırımı ve tehciri, sonraki yıllarda sanayi ve ticaretin durgunluğa girmesinde ve gerilemesinde önemli rol oynadı. Koçgiri yenilgisi ile birlikte ülkelerimizde Kemalist diktatörlüğün kuruluşu, 1925-46 döneminde tanık olunan kırımlar ve sürgünler, bölgenin Musul, Halep ve Lazkiye gibi pazarlarla yüzlerce yıldır süregelen geleneksel hayat bağlarının zorla kopartılıp TC pazarına entegre edilmesi, devletin büyük toprak mülkiyetini kollaması ve aşiret politikası, bütün bunlar sosyal ve iktisadi yaşamı alt-üst etti. Örneğin tarihi İpek Yolu üstündeki Antep Osmanlı döneminde *Küçük Buhara* diye anılırken, sonraki yıllarda geriledi.

1950'lere kadar süren dönem Dersim ve Kürdistan için tam bir yağma ve talan dönemidir. TC, bu dönemde Dersim ve Kürdistan'da bir seri "sömürge savaşı" verdi. "Ekonomi-dışı zor"un belirlediği bu dönemde askeri-stratejik ve siyasi amaçlı bazı yatırımlar dışında bölgede herhangi bir yatırım yapılmadığı gibi, mevcut kaynakları ve birikimi Batı'nın kalkındırılması için kullanıldı.

1950'lerden itibaren Dersim ve Kürdistan ekonomileri adım adım TC işgali ve kontrolü altına sokuldu. 1963 sonrasındaki planlı dönemle birlikte, bölge ile TC'nin batısı arasındaki iktisadi gelişme farkının ciddi bir soruna dönüştüğü TC burjuvazisi tarafından bile telaffuz edilmeye başlandı. Bu dönemde yapılan dört kalkınma planında 'bölgelerarası dengesizlik'in bir sorun olarak görülmesi ve giderilmesinden söz edilmesi devletin Dersim ve Kürdistan politikası değişmediği için kağıt üzerinde kaldı. Üstelik bu dönemde mesafe kapanacağına, daha da açıldı.

Bölgenin özel sektör için cazip bir yatırım alanı olmadığı ve onu çekmediği türünden argümanlar Genel Kurmay tarafından belirlenen politikanın mazaretleriydi. Özel sektörün doğuya gitmeyişi kar faktörü ve altyapı yetersizliğinden çok derin devletin eli vardı.

Dersim ve Kürdistan devletin kendi sömürgeleriydi ve burada sadece onun borusu ötmeliydi.

Nitekim 1950 sonrasında devletin sanayiye girmesi politikası bırakıldığı halde, Dersim ve Kürdistan bunun tek istisnası olarak kalmıştır. Bu nedenle de tüm hükümetlerin programında 'doğuya öncelik' vaadi yer almış, ama beklenen gelişme bir türlü görülmemiş ve sorunlar giderek daha da ağırlaşmıştır.

Ulusal sorunların inkar ve şiddetle ortadan kaldırılamayacağı artık hemen herkes tarafından anlaşılmıştır. Kürt ve Kırmanc-Zaza varlığının lafta kalan kabulü de pek bir şeyi değiştirmiyor TC devletinin ulusal sorun politikası, Dersim ve Kürdistan'a dönük ekonomi politikası köklü bir değişime uğramadıkça ulusal ve sosyal kalkışmalar kaçınılmazdır.

Aşağıdaki çalışmada Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Hakkari, Kars, Maraş, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Sivas, Tunceli, Urfa ve Van olmak üzere 20 ili kapsayan bölge kabaca Dersim ve Kuzey Kürdistan kabul edilmiştir. 15-20 yıl önceki veriler esas alınmış, son 20 yıldaki gelişmenin analizi bir başka yazıya bırakılmıştır.

Etnik, Kültürel ve Ekonomik Bakımlardan İç Ya Da Alt Bölgeler

Doğu Anadolu birkaç bölge halinde mütaala edilir. Zaten birkaç ayrı etnik ve ekonomik bölge olarak ele alıp farklılıkları hesaba katan birer iktisadi kalkınma (gelişme) planı düşünmek daha isabetli.

Güneydoğu Anadolu (Malatya-Van Demiryolu ile Antep-Sınır demiryolu arasına düşer): Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Hakkari, Van, (Ağrı), Bitlis, Muş, Adıyaman (toplam 10 il).

Ortadoğu Anadolu (1936'da kurulan Dördüncü Genel Müfettişlik Bölgesi. Geniş anlamda Dersim, yani Kırmanc-Zaza coğrafyası. Sivas-Kars ve Malatya-Van demiryolları arasındaki bölgedir): Tunceli, Bingöl, Elazığ, Erzincan (1936'da Sivas, Erzurum ve Gümüşhane de Tunceli Kanunu'nun geçerlik alanına sokulup bu bölge bir Kızılbaş ülkesi gibi de düşünüldü. Muş ve/veya Sivas eklenebilir).

İlk iki bölgenin Periferisi: Kars, Erzurum, Antep, Sivas, Maraş, Malatya.

Mukayese için GAP Proje alanını da verelim: Diyarbakır, Siirt, Mardin, Urfa, Antep, Adıyaman (toplam 6 il).

Bitkisel tarımın önde geldiği GAP proje alanı (Güneydoğu Anadolu: Diyarbakır, Urfa, Adıyaman, Antep, Siirt, Mardin) ile hayvancılığın önde geldiği sınır illeri olan Ağrı, Kars, Erzurum, Van, Muş ve Hakkari ayrı birer alt- ya da iç-ekonomik bölge olarak düşünülebilirler.

17 Temmuz 1987'de Olağanüstü Hal Bölge valiliği (OHAL) oluşturulduktan hemen sonra özel bir kalkınma planı öneren Prof. Ali Rıza Karacan 1987'de Sivas, Antep, Maraş, Malatya ve Bingöl'ü dışarda bırakıp şu iki bölgeyi tespit eder:

I.Bölge: Diyarbakır, Urfa, Adıyaman, Mardin, Siirt, Hakkari, Van (toplam 7 il; ilk 4'ü toplam 6 ilden oluşan GAP proje alanına giriyor).

II.Bölge: Kars, Ağrı, Erzurum, Erzincan, Elazığ, Tunceli, Muş, Bitlis (toplam 8 il).

17 Temmuz 1987'de oluşturulan OHAL, ilk etapta 8 ili içeriyordu ama bir ay sonra 12 ile çıkarıldı: Tunceli, Elazığ, Bingöl (yani Dersim'in bir kesimi) + Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van ve Hakkari (15 Ağustos 1987'de bunlara Urfa, Bitlis, Muş, Adıyaman olmak üzere 4 il daha ilave edildi; yani Kürdistan).

Nüfus

TC'de ilk nüfus sayımı 1927'de, ikincisi 1935'te, bu tarihten sonra da her beş yılda bir yapıldı. 1927 sayım sonuçlarına göre Türkiye toplam nüfusu 13.6 milyon, 1945'te 18.7, 1950'de 20.9, 1960'ta 27.7, 1970'te 35.6, 1980'de 44.7, 1985'te 50.7, 1990'da 57 milyondur.

20 Doğu ilinin nüfusu (bu illerde Kürtler ve Zazalar'ın yanısıra Arap, Azeri, Terekeme, Süryani, Ermeni, Çerkez, Çeçen ve Yahudiler gibi genelde dağınık halde bulunan azınlıklar da vardır), 1927'de toplam nüfusun yaklaşık % 20'si (2.5 milyon), 1945'te % 21'i (4.1 M), 1950'de % 22.3'ü (4.6 M), 1960'ta % 22.3 (6.2 M), 1970'te % 22.6 (8 M), 1980'de % 22 (9.8 M)'sidir.

(Bk. *Genel Nüfus Sayımları*, DİE, 12.10.1980; *Türkiye İstatistik Yıllığı*, DİE).

1990 yılı nüfus verilerine göre Tunceli nüfusu 133.1, Bingöl'ün 252.5, Elazığ'ın 500.7, Erzincan'ın 306.8 bindir (Bk. *26 Ekim 1990 tarihli Tercüman*).

1960-70 arasında Tunceli nüfusunda 17 bin dolayında bir artış gözlenirken, 1970'te 157 bin olan Tunceli nüfusu, 1980'de de yaklaşık 157 bindir, 1990 ise 133 bine düşmüştür.

Nüfusun doğum yerleri, yaş grupları, 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun esas meslek (iktisadi faaliyet kolları) ve cinsiyete göre dağılımı, işçi ve işsiz sayılarına girmiyoruz.

Göç

Türkiye'de nüfus hareketlerinin en yüksek olduğu coğrafya Dersim ve Kürdistan'dır.

Bu bölgeler bakımından bir ilden diğerine doğru gerçekleşen iç-göç ve batının metropol kentleri ile başka ülkelere yapılan dış-göç olmak üzere iki türlü göç sözkonusudur.

Bölgeden dışarıya yapılan göçün nedenleri ve göçeden nüfusun niteliği bakımından iki dönemi (1923-46 ile 1950 sonrası) ayırt etmek gerekebilir. Birinci dönemde askeri-siyasi nedenler önde gelmekte ve göç olayında sürgün (zorunlu iskan) ağırlıklı yer tutmaktadır. İkinci dönemde gerçekleşen göçlerde sosyo-ekonomik yapıdaki dönüşümün yeri olmakla birlikte askeri ve siyasi nedenlerin rolü sürmektedir. Bu dönemin sonlarında (1984-1998) göçlerde siyasi faktörün ve zorun yeniden belirleyici rol oynadığına tanık olunur.

1950-80 dönemindeki iç göçleri inceleyen Ayda Eraydın (Bk. *Türkiye'de 1950-80 Döneminde İller Arası Göçlerin Genel Değerlendirmesi*, Şubat 1981, DPT yayınları SPD Araştırma Şubesi)'in belirlemelerine göre Doğu illeri ilk kez 1950-55 döneminde göç vermeye başlıyor. Bu dönemde henüz çok küçük düzeyde olan göçe katılma oranı sonraki yıllarda artarak sürer ve tüm Doğu illeri göç dalgasının içine çekilir. Bir araştırmaya göre Doğunun sadece 13 ilinden 1955-60 döneminde yılda ortalama 40 bin kişi (bu iller nüfusunun % 6'sı) Batı Anadolu'ya göçmüştür. Bazı illerde net göçün il nüfusuna oranı % 10'nun üstündedir. 1960-65 arasında Dersim ve Kürdistan'dan Türkiye metropollerine 750 bin kişi göç etmiştir. Buna ilave olarak Kürdistan ve Dersim'den Batı Avrupa'ya yalnızca 1962-71 arasında 200 bin kişinin göçtüğü görülmektedir. 1965-80 döneminde Muş, Diyarbakır ve Hakkari hariç tüm doğu illeri göç nedeniyle nüfus kaybına uğramıştır. Bölgede 1950-60 arasında % 3.81 olan yıllık nüfus artış hızı sürekli azalarak 1975-80 yıllarında % 1.84'e düşmüş, nüfus yoğunluğu ortalaması (kilometre kareye düşen insan sayısı) hep düşüş göstermiş, Türkiye'nin en seyrek nüfuslu bölgesi olarak kalmıştır. 1975-80 yılları arasında Tunceli (6617 kişi azalmıştır), Kars ve Erzincan illerinin nüfusu mutlak olarak düşmüştür.

Bölgede nüfus artış oranı daima TC ortalamasının üstünde olduğu halde bölge nüfusunun TC toplamı içindeki ağırlığı 1950'den 1980'e kadar hep % 22 dolayında seyretmiş, hatta 1980 yılında ilk kez % 22'nin altına düşmüştür. Bunun nedeni bölgeden dışarıya olan göçün yüksekliğidir.

Göç hareketini inceleyen tüm kaynaklar göçün esas doğrultusunun az gelişmiş yörelerden sanayileşmiş yörelere doğru olduğunda hemfikirlerdir. En çok göç veren iller sanayileşme düzeyi bakımından en geride bulunan doğu illeri, en çok göç alan merkezler ise İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Mersin, İskenderun, Bursa ve Zonguldak gibi Türkiye'nin belirli sanayi merkezleridir.

Resmi kaynaklar göçün tamamını kasıtlı olarak sadece ekonomik nedenli gösterdikleri için onu kırdan kente bir işçi göçünden ibaret görürler.

1950-80 arasında Dersim ve Kürdistan'ın kendisinde sürekli göç alabilen istikrarlı merkezler oluşmaz.

Bunun TC devletinin Kürdistan ve Dersim politikasıyla bağlantısı bulunduğu açıktır.

TC devleti politik kaygılardan kaynaklanan bilinçli bir göç politikası izlemektedir. Bu politikanın hedefi Kürt, Zaza ve Kızıllaşlar'ı dağıtmak, her yerde azınlığa düşürüp eritmektir.

1950'lerin başından 70'lerin sonuna kadar kırsal alandan yığımsal bir göç olayı yaşandı. 1950'lerin başında İstanbul çevresinde ilk gecekondü semtleri oluştu. Bu tür yerleşmeler 1955'te hemen her büyük şehrin çevresinde görülür oldu. 1950'lerde kente göçenlerin ailelerine gönderdikleri paralarla köylülerin geliri, dolayısıyla tüketimleri de arttı ve bu durum küçük üretimin korunmasına hizmet etti. 1960'ların ortalarında ise Avrupa'ya göç başladı ve bu da sağladığı ekstra gelire küçük köylü (orta köylü, küçük meta üreticisi) mülkiyetinin korunmasına katkı yaptı. Göç ve mevsimlik işçilik köye para kazandırdı.

Kentleşme

TC'de köylü nüfus 1950'de % 75, 1960'ta % 68, 1970'te % 61, 1980'de % 56 civarındadır. Doğuda kentleşme oranı (*kentli nüfusun toplam nüfusa oranı*), 1965'te % 26.7, 1970'te % 31.9, 1975'te % 35.2, 1980'de ise % 38'dir.

Bu oranlar resmi kaynaklar tarafından benimsenen kır-kent ayırımına dayalıdır. Bu tanıma göre kent, il ve ilçe merkezlerinin belediye sınırları içinde kalan alanı, kır ise bu merkezlerin belediye sınırları dışında kalan bucak ve köy muhtarlıklarından oluşmaktadır.

Böylece il ve ilçe merkezi statüsüne sahip yerleşmelerin tümü kent sayılmaktadır ki, bu yöntem kırsal niteliği açıkça ağır basan çok sayıda yerleşme birimine idari, askeri ve siyasi nedenlerle il-ilçe statüsünün verildiği TC'de kentleşme oranını abartmaktadır.

Bu nedenle burada nüfusu 10 bin ve daha yukarı olan yerleşmeleri kent olarak kabul eden tanımı esas almayı daha gerçekçi buluyorum. Bu kriterlere göre baktığımızda, doğuda kentleşme oranı 1950'de % 12.4, 1960'ta % 16.06, 1970'te % 29.28, 1980'de % 33.23'tür.

1950-80 arasında doğuda 10 binden çok nüfuslu kent sayısı dört misli artarken, kent nüfusu da yaklaşık üç misli artmıştır. Erzincan, Tunceli, Kars, Sivas ve Urfa'da köy nüfusu mutlak olarak düşerken, Bingöl, Elazığ, Erzurum, Adıyaman, Gaziantep, Malatya ve Mardin'de köy nüfusu TC ortalamasının altında kalmıştır.

Kent nüfus artışının en düşük olduğu yerler toplam nüfusun düşmekte olduğu Tunceli ve Kars'tır. Bölgede kentleşme oranı 1980'de % 33'tür. Arta kalanı (% 67) ise köylü nüfustur.

Dersim'de nüfusu 10 binden çok yerleşmeler arasında Elazığ, Erzincan, Siverek, Bingöl, Ergani, Divriği, Tunceli, Maden, Aşkale, Zara gibi yerler vardır.

Güneydoğu'da kent nüfusunun artış hızı görece yükselirken, Zaza yoğun bölgede yıllık nüfus artış hızı daha az.

Ulaşım Sektörü (Demiryolu Ulaşımı, Karayolları ve Köy Yolları)

Doğu'da ilk demiryolu, yapımına 1888'de başlanan ve 19'uncu yüzyıl sonunda Nusaybin'e, 1911-14 arasında İslahiye'ye ulaşan Berlin-Bağdat-Basra hattıdır. Fakat Doğu'da demiryolu yapımına asıl 1927-29'larda başlanır.

Demiryolları üç-dört paralel hat halinde uzanır:

- 1) Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars ve hudut (1936-39 arasında yapılan bu hat SSCB ile bağlantıdır),
- 2) Sivas-Çetinkaya-Malatya-Elazığ-Bingöl-Muş-Tatvan ve hudut (İran ile bağlantı kuran bu hat 1934-64 yılları arasında yapılmış),
- 3) Adana-Maraş-Malatya-Diyarbakır (Ergani)-Kurtalan (Çukurova ile bağlantı, 1929-44 arasında yapılır),
- 4) Adana-Fevzipaşa-Maraş-Gaziantep-Mardin (Nusaybin). Suriye ile bağlantı kuran bu hat bir Fransız şirketi tarafından yapıldı.

TC'de 1950'ye kadar demiryollarına, bu tarihten sonra karayolu taşımacılığına ağırlık verildi. Demiryollarına özellikle 1930'larda devlet eliyle ağırlık verilmiş. 1933'te Sivas-Erzurum hattının yapımına başlanır. 1934'te Elazığ, 1938'de Erzincan, 1939'da da Erzurum demiryoluna kavuşur. 1947'de Palu-Genç demiryolu açılır.

Demiryolları inşasında politik-askeri etkenlerin rolü rahatlıkla görülebilir. Dersim ve Kürdistan'ın kendisinde kentleri (üretim ve tüketim merkezlerini) birbirine bağlayacak bir anlayışla değil, bölgeyi TC pazarına bağlamak için düşünülmüş bir ağ sözkonusudur. Demiryolu hatlarının güzergahına bakıldığında uğrak noktalarının bölgenin kaynaklarını batıya ve TC ürünlerini de bölgeye aktaracak şekilde planlandığı görülür. Son sözü Genelkurmay'ın söylediği kesindir.

Karayolları (devlet, il ve köy yolları) da hemen hemen demiryolları ana doğrultusunu izlemektedirler:

- 1) Trabzon-Erzurum-Doğu Bayezit yolu (doğuyu Karadeniz'e bağlayan İran transit yolu),
- 2) Erzincan-Tunceli-Elazığ-Malatya-Maraş-İskenderun yolu (Akdeniz'e bağlayan yol),
- 3) Erzincan-Sivas-Yozgat-Malatya-Kayseri (İç Anadolu'ya bağlayan yol).

Yolların yapımında politik-askeri gereksinmelerin rolü oldukça geri kalınan köy yollarının durumunda da netçe görülür. Pek çok köyün yalnız yola değil, elektriğe kavuşması da 1984-98 arasında gerçekleşti.

Tarım Sektörü (Bitkisel Tarım ve Hayvancılık)

Tarımın bitkisel ve hayvancılık alt sektörlerine özetle bakmak gerekecek.

Bitkisel tarım ile hayvancılık doğuda iki ayrı bölgede ağırlık taşıyor ve bu bölgelerdeki sanayi de ağırlıklı olarak tarımın o bölgede egemen alt sektörüne dayanıyor gibi.

Bu sektörde KİT adı verilen TMO, EBK, ZB, ZDK gibi devlet tekelleri egemen olageldi.

Topraksız köylülerin veya toprak probleminin en yoğun olduğu yöre GAP projesi alanıdır (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Antep). Doğuda toprak mülkiyetinin dağılımını (toprağın nasıl payedildiği, toprak düzeni) gösteren sağlıklı veriler yok.

Toprakta mülkiyet dağılımının dengesizliği bilinen bir şey. Geniş topraklar az sayıda ailenin elindedir. Az topraklı ve topraksız köylülerin sayıları yüksektir. Bu durum mülkiyetin dağılımının feodal karakteriyle ilişkilidir. Topraksız köylülerin bir bölümü kiracılık, yarıcılık veya pamuk, zeytin ve fıstık gibi ürünlerin toplanma zamanında tarım işçiliği yaparlar.

Ama Kürdistan tarımında kapitalist gelişmenin derecesi (kapitalist tarımın yeri) ve son duruma ilişkin verilere sahip değilim. Feodal, kapitalist ve feodal-kapitalist (karışık) türden ilişkilerin egemen olduğu tarım işletmeleri var gibi. 1960 sonrasında bölge tarımında kapitalist gelişmenin önemli bir göstergesi traktör sayısı ve diğer tarımsal araç ve gereçlerdeki artıştır.

1920'lerde TC'de traktör vardı fakat azdı. 1946'da TC'de traktör sayısı 1000 kadar arttı, 1955'te 43 bine fırladı ve sonraki yıllarda traktör sayısındaki katlanma sürdü. Bağlı olarak mera ve otlaklar tarıma açılarak ekili alanlar genişledi. Kürdistan'da 1964'te 2185, 1979'da yaklaşık 35-40 bin, 1984'te 49-55 bin kadar traktör mevcuttu. Traktör sayısındaki artışa bağlı olarak traktörle işlenen toprak alanı da arttı. 1964'te toplam toprak alanının sadece % 6'ı traktörle işlenirken, 1979'da bu oran % 92'ye yükselmiştir.

Hayvancılığın durumuna gelince: Her ailenin bir miktar hayvanı (koyun, keçi, inek) var. Küçük aile mülkiyeti bazında geçimin doğal gereğidir bu. Kapitalist nitelikte değil. Hayvan beslemenin bu türü basit meta üreticiliğidir. Aile ekonomisi egemendir. Tarımda ücretli işçilik bölgede en az hayvancılık alanında vardır. Ticari amaçlı çiftlik hayvancılığı pek gelişmemiş. Süt, peynir, yağ üretimi geleneksel yöntemlerle yapılıyor. Hayvan ticareti yaygın.

Antep'te tarım tahıldan çok fıstık, üzüm, zeytin gibi bağ-bahçe üretimine dayanır. Bu işler ürünlerin toplanması döneminde yoğun ücretli işçilik gerektirir. Bu nedenle Antep'te tarımda ücretli işçilik oranı çok yüksektir. Bu işletmeler ürün toplama aşamasında mevsimlik ücretli işçi kullanırlar. Ama hem fıstık ve öteki bahçecilik ürünlerinde küçük-orta mülkiyet yaygındır. Yani bu işletmeler tam anlamda kapitalist işletme değildir.

Küçük köylülerin sorunları tefeciye borçlanma, verginin yüksekliği, kredi bulma ve modern tarım araç ve gereçleri edinme güçlüğü, ürün fiyatlarının düşüş ve yükselişindeki belirsizlik ve istikrarsızlık ve toprak sorunudur.

TC tarımında küçük köylü (orta köylü) sektörü egemendir. İşgücü pazarı, özellikle sürekli işçilik sınırlıdır. Pamuk, çay ve zeytin tarlalarında yaygınca ihtiyaç duyulan mevsimlik işçilik, kentlere ve Avrupa'ya göçedenlerin parasal katkıları 1950-63 arasında bu sektörün yaşamasına, kendisini yeniden üretmesine katkı yaptı. Sürekli tarım işçiliği daha çok devlet üretme çiftliklerinde mevcuttur. TC'de toplam 22 Devlet Üretim Çiftliği (DÜÇ)'nde toplam 5 bin işçi çalışıyor (1983'te) (*Bk. Çağlar Keyder, Türkiye Tarımında Dönüşüm, Göç ve Ücretli Emek*, 1983).

Doğudaki Devlet Üretim Çiftlikleri şunlardır:

Ceylanpınar DÜÇ (12 Şubat 1937 veya 1943'te Urfa Grup Amirliği adıyla kuruldu, 1950'de C-DÜÇ adını aldı). 170 bin hektarlık bir alana kurulmuş.

Alparslan DÜÇ, Muş'ta 1949'da kuruldu. 7, 200 hektar genişliktedir.

Sivas'ta 1944'te Zirai Kombina adıyla kurulmuş olan kombina 1 Mart 1950'de Ulaş DÜÇ adını alır. 72. 225 dekarlıktır. 1953'te Kars'ta Iğdır DÜÇ kuruldu.

Sanayi Sektörü (Sanayileşme)

Dersim ve Kürdistan'da sanayinin gelişmesini daha tam anlatabilmek için önce tarımın makineleşme sürecine, demir ve karayollarının, köprü ve santrallerin, yani altyapının durumuna bakmamız gerekti. Bunu özetledik.

Doğuda sanayileşmeyi ele alırken bazı özellikli illerle karşılaşırız: Elazığ, Erzurum ve Erzincan (askeri yönden önemleri), Antep (küçük sanayi ve özel kesimin egemenliğiyle kendine haslığı), Malatya ve Sivas (bu ikisine 1930-50 devletçilik döneminde siyasi nedenlerle öncelik verilmiş) vd gibi.

Kısacası sanayileşmede askeri-siyasi kasıt ve faktörlerin rolü önemli.

Bölgedeki sanayileşmeyi sınırlar belirlemek ve tüm illere ilişkin verileri tek tek bulup toplamakla anlayamayız. Tipik örnek veya örnekler etrafında açıklamalı durumu. Sermaye birikimi ve işgücünün batıya akmasının nedenlerini, bunda devletçe belirlenip hükümetlerce izlenen bölgeye dönük iktisadi politikanın rolünü koymalı.

Dersim ve Kürdistan'da yerel talebi karşılamaya dönük tarıma dayalı küçük ölçekli sanayi egemendir. Büyük sanayi yok ya da azdır. Bölgede TC çapında etkin, TC pazarından pay alan ve rekabet gücü bulunan bir sanayi sektörü veya dalı mevcut değildir (Antep, kısmen hariç tutulursa).

Bölgedeki sanayi üretiminin TC toplam sınaî üretimi içindeki yeri önemsizdir. Sanayinin yapısı da (tarım, tarım-dışı, ağır ve hafif sanayi bakımından bakılınca) dikkat çekmektedir. Bölgenin veya bölge illerinin kendi tarımsal ürünlerini yerinde işleyecek kendi sanayisi (devletten bağımsız) yoktur.

Yerel özel girişim teşvik edilmediği gibi, önü kesilmiştir.

Keban Holding A.Ş., Elazığ İktisat Bankası, Van Milli İktisat Bankası ve UPİSAŞ gibi sanayi ve bankacılık girişimleri örneklerinde en bariz şekilde tanık olduğumuz şey, devletin yörede biriken para-sermayenin (parasal fonun) ve yerel unsurların yörenin bizzat kendisinde sanayi alanına yönelmesini özendirmek bir yana, bunu güçleştirdiği, bu türden girişimlere kamu/devlet kuruluşlarını ortak ettirerek kontrol altına aldığıdır.

Adını andığımız girişimlerin öyküsü ve akıbeti çok benzerdir.

Kaban Holdig, Keban barajı ile birlikte ortaya çıktı. Baraj gölü altında kalacak topraklar kamulaştırılacağı için, arazisi kamulaştırılanlara istimlak bedeli ödendi.

İşte bu kamulaştırma bedellerini sanayi yatırımlarına dönüştürmek amacıyla 1967 yılında “*Elazığ ve Civarında Endüstriyel Tesislerin Kurulmasını Takip ve Teşvik Derneği*” kuruldu. (Bu kuruluşun tamda Doğunun ihmal edilmişliğini işleyen Doğu mitingleri periyoduna denk gelmesi ilgi çekicidir). Bu girişim 1968’de dernek niteliğinden çıkarak *Keban Holding AŞ* adıyla bir anonim şirkete dönüştü ve kuruluş amacını şöyle açıkladı: “İstimlak parası alıp yerlerinden göçen vatandaşlarımıza yol göstermek, paralarını israf etmekten kurtarmak ve bölgede verimli sanayi işlerine yatırımlarını sağlamak”. Keban Holding’in kurucu ortakları merkez ilçenin (Elazığ) önde gelen tüccar, doktor, üst düzey bürokratları ile İş Bankası, Elazığ Belediyesi ve Elazığ İl Özel İdaresi’dir. Kuruluş sermayesi 3 milyon T.L. idi.

Keban Holding, ilgilendiği projeleri gerçekleştirmek için hükümetten destek talep etti. Holding’in ilgilendiği yatırımların karlılık ve fizibilite araştırmalarını devletin yaptırması ve yatırımlara devletin öncülük etmesi, 5 yıl süreyle vergi ve gümrük muafiyeti, kredi kolaylıkları, yabancı sermaye katılımının sağlanması vs gibi isteklerde bulundu. Her nasılsa devlet bundan yana olmadı. Yerli girişimcilerin sanayi yatırımlarına dönük bu kendiliğinden ya da bağımsız hareketini desteklemedi. Böylece yöredeki parasal fonun yörenin kendisinde sınai girişimlere yatırılması yönündeki bu girişimi teşvik etmek bir yana kırdı. Devletin izlediği politikanın anlaşılması bakımından bence iyi bir örnektir bu. Devletten yönlendirme ve destek alamayan Keban Holding, istimlak bedeli ödenen çok az sayıda kişiyi kendi bünyesinde kurduğu şirketlere ortak edebildi.

Keban Holding AŞ bünyesinde Keban Holding Plastik Boru Fabrikası, Beton Direk Fabrikası ve Ağın Deri Fabrikası gibi başlıca üç işletme kurulabildi. İlkinde 175, ikincisinde 100, üçüncüsünde 250 işçi çalışmaktaydı. Bu üç kuruluş 1980’lerin başındaki ekonomik bunalımın etkisiyle işletme sermayesi yetersizliğinden darboğaza girdiler. 1981 sonunda Türkiye İş Bankası % 90’dan fazla hissesini satın aldığı Plastik Boru Fabrikası ve Ağın Deri Fabrikasını kendi bünyesine kattı. Yani sonuçta İş Bankası yerel girişimcileri devreden çıkardı (*Bk. Yurt Ansiklopedisi, s. 2531-2534*).

Sanayi alanından bir diğer örnek *Urfa Pamuk İpliği Sanayi A.Ş (UPİSAŞ)*, yani Urfa Pamuk İpliği Fabrikası örneğidir. 500 işçinin çalıştığı bu büyük fabrika 1973 veya 1975’te Urfalı yerli tüccar ve çiftçilerin öncülüğünde 292 ortak tarafından kuruldu. Ama 26 Ağustos 1977’de işletme sermayesi yetersizliğinden kapandı.

1960’lı ve 70’li yıllara ait bu iki örnek tüm retoriğine rağmen devletin Dersim ve Kürdistan’da özel sanayi girişimlerini, hele hele yerli unsurlardan gelen girişimleri kesinlikle desteklemediği ve teşvik tedbirlerinden söz edip durmasına rağmen teşvikçi davranmadığıdır.

Teşvik tedbirlerinin kimlere ve ne ölçüde verildiğine baktığımızda da (uygulamadaki duruma), aynı sonucu, aynı devlet politikasını görürüz. Dersim ve Kürdistan’da işgücünün ve birikmiş sermayenin batıya akmasının esas nedenlerinden biri bu politikalaradır.

Devletin kendisi bakımından askeri-siyasi açıdan kritik bir an gelmedikçe elektrik, yol, vd gibi altyapı yatırımlarının bile götürülmesi de bunun bir parçasıdır.

20 doğu ilinde 1932 yılında Teşviki Sanayi Kanunu’ndan (1913’te çıkarıldı, 1927’de değiştirildi) sadece 13 ildeki 49 işyeri yararlanmış. Bunların 28’i Antep’te, 3’er tanesi Diyarbakır, Elazığ, Urfa ve Mardin’de, 2’si Malatya’da, birer tanesi de Erzincan, Erzurum, Sivas, Siirt, Maraş, Kars ve Van’dadır.

Oysa 1932’de TC genelinde TSK’dan yararlanan toplam işyeri sayısı 1473’tür. 1941’de 13 doğu ilinde toplam 62 işyeri teşviklerden yararlanmış (bu 62 işyerinin 16’sı Antep’te, 8’i Diyarbakır, 7’si Kars, 5’er adedi Elazığ, Sivas ve Erzurum’da, 4’er adedi Malatya ve Mardin’de, 2’şer adedi Maraş, Urfa ve Van’da, 1’er adedi de Siirt ve Muş’dadırlar). Bu, TC’de bu kanundan yararlanan toplam işyeri sayısının ancak % 6’sıdır.

1968-80 arasında TC genelinde toplam 5918 teşvik belgesi düzenlenmiş. Kalkınmada Öncelikli 25 ilin bu rakam içindeki payı 583’tür. 1968-80 arasında ulaşabildiğim rakamlara göre Doğuda toplam 8 ilde toplam 140 işyeri teşvik almış. Diyarbakır’da 30, Erzurum’da 56, Van’da 19, Urfa’da 13, Bingöl’de 9, Hakkari’de 5, Bitlis’te 4, Ağrı’da 4 işyerine teşvik belgesi verilmiş (*Bk. Yurt Ansiklopedisi, ayrıca DİE Sanayi İstatistikleri*).

Dersim ve Kürdistan’da kapitalizmin belirleyici özelliklerinden biri devlet fabrikaları temelli olması, esas olarak bir devlet kapitalizmi olmasıdır. Dersim ve Kürdistan’da sanayici de, aracı da, tüccar da, banker de devletin kendisidir. Dersim de, Kuzey Kürdistan da birer devlet sömürgesidirler. Yerli burjuvazinin egemen fraksiyonu ticaret ve tarım burjuvazisidir (toprak sahipleri de dahil).

I. İmalat Sanayiyi

A) Büyük İmalat Sanayiyi

Büyük sanayi ile 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmeler kastedilmektedir. 10’dan az işçi çalıştıran işletmeler küçük sanayi işletmeleridir.

Dersim ve Kürdistan’da Osmanlı döneminden TC dönemine miras kalan yaklaşık 21 büyük işletme vardı. Bunların biri Elazığ’da (Hüsrevin İpek Fabrikası), geri kalanların hepsi Antep’te bulunuyordu.

30-40 kadar el tezgahından oluşan Elazığ’daki İpek fabrikasında günde 60-70 işçi çalışırdı. Bu sayı ipek mevsiminde 300-400’ü buluyordu. TC’ye yapay ipek mallarının girişiyle birlikte ipekçiliğin bu türü öldü.

Antep’teki işletmeler ise 1890-1900 yılları arasına kurulmuş altı sabun imalehanesi, 1896’da kurulan biri buharlı 12 değirmen, 1917’de bir İtalyan şirketinin kurduğu Elektrik Santrali (Elektrik Fabrikası) ve 1923 öncesinde kurulan birkaç modern un fabrikasıdır.

Bölgede sanayileşmenin 1923 sonrasında izlediği seyir hakkında da bazı bilgiler vermek gerekir.

TC'de sanayileşme süreci genelde 1923-30 (liberal dönem), 1930-50 (devletçi dönem) ve 1950 sonrası (liberal dönem) olmak üzere üç aşamaya bölünür. 1961 ve sonrası Planlı Kalkınma Dönemi olarak da tanımlanır.

Bu evrelerin herbirinde Dersim ve Kürdistan'ın konumu önemli.

1923-30 döneminde Doğuda sadece iki fabrika kurulur. Bunlardan biri Maraş'ta 1924'te kurulan Çelik Fabrikaları T.A.Ş'dir. 15 işçinin çalıştığı bu fabrika 1920'li yıllarda fabrika tipi üretim yapan Maraş'taki tek fabrikadır. Diğeri de 1928'de Antep'te kurulan ve bu ilde dokumacılık sektöründe ilk büyük-ölçekli işletme olarak tanımlanan Ömer Şefik Yüzbaşı Mensucat Fabrikası'dır. Buhar ve elektrikle çalışan bu fabrikada 150 kadar işçi çalışıyordu.

Not: 1927'de beş ilde (Tunceli, Bingöl, Hakkari, Muş ve Adıyaman'da) ne sanayi vardı ne de sanayi işçisi.

1930-50 dönemine gelince:

1930'larda altısı Antep (rakı, iplik ve un fabrikaları), dördü Sivas (un, çorap, yünlü dokuma ve DDY fabrikaları), üçü Bitlis (Tatvan gemi bakım atelyesi ile un ve sigara-tütün fabrikaları), ikisi Malatya (sigara/tütün ve bez fabrikaları) ve birer adet de Diyarbakır (içki fabrikası) ve Erzincan'da (Tercan'da bir Un fabrikası) olmak üzere toplam 17 büyük işletme faaliyete girer. Malatya ve Sivas, 1930'ların devletçilik politikasından en çok yararlanan iki il oldular. İsmet İnönü'nün Malatyalı oluşu bir faktör. 1940'larda Antep (un ve şarap fabrikaları), Sivas (çimento ve keramik fabrikası), Elazığ (şarap fabrikası) ve Malatya'da (un fabrikası) toplam yedi büyük işletme üretime başlar.

Bunlara kesin kuruluş tarihi bilinmeyen Erzurum (deri fabrikası), Kars (biri un fabrikası olmak üzere gıda işkolunda iki işletme) ve Ağrı'daki (un fabrikası) dört işletmeyi daha ilave edersek 1950 öncesinde Dersim ve Kürdistan'da toplam 51 büyük imalat sanayii işletmesi bulunduğunu görürüz. Bunların 21'i 1923 öncesinde mevcuttu, geri kalan 30'u ise 1923-50 arasında (çoğunluğu 1930'larda) kurulmuşlar.

1923-50 arasında faaliyete geçen 30 fabrikanın çok azı hariç gerisi devlet fabrikalarıdır (bunlar Tekel, Sümerbank, DDY'na aittirler). Doğuda hammadeleri bölgede ve ilgili illerde mevcut olan sabun (hammaddesi Antep'te varolan zeytinyağı, diğer yağlar, kireç ve kerekerdir), un (hammaddesi tahıldır), iplik (hammaddesi pamuktur), şarap (üzümden vs yapılır) ve sigara (hammaddesi tütündür) gibi tarıma dayalı sanayi dalları, geleneksel sanayi dalları olan gıda ve dokuma en yaygın ve ağırlıklı işkollarıdır.

Gelelim 1950 sonrasına:

Bir fabrikalaşma sürecinin (fabrika tipi üretimin) doğuda 1950'lerde başladığı söylenebilir.

1950-60 arasındaki on yılda 1923-50 arasındaki 17 yılda kurulanların toplamı kadar, yani toplam 30 büyük yeni işletme (fabrika) kurulmuş. Bunların en az 17'si kamu sektöründedir, yani devlet tarafından kurulmuştur. Geriye kalan 13 büyük işletme ise özel işletmelerdir (gıda ve dokuma/tekstil sektöründeki bu işletmelerin çoğunluğu un ve dokuma işletmeleridir).

1950'li yıllarda kurulan büyük işletmelerin illere göre (coğrafi) dağılımı şöyledir: Bunların sekizi Antep'te, beşi Erzincan'da, dördü Sivas'ta, üçer adedi Malatya, Erzurum ve Adıyaman'da, ikisi Elazığ'da, birer adedi de Diyarbakır ve Kars'tadır.

1950'li yıllarda kurulan 30 fabrikanın sektörlere göre dağılımı ise şöyledir: Bunların yarısı kadarı gıda sektöründe (dördü 1956'da kurulan şeker fabrikalarıdır, altısı un, birer adedi de et kombinası, peynir-yag, makarna ve yem fabrikalarıdır), on adedi dokuma sektöründe/sanayinde, dördü metal eşya-makina, biri taş-toprak, biri de kimya sektörlerindedir.

1960-70 arasında, çoğu 1967-68'de veya sonrasında olmak üzere 36 atölye (imalathane) ve fabrika daha kurulur ya da üretime geçer. Bunların 14'ü devlete, altısı karma (kamu + özel ortaklığı) nitelikteki kooperatif ya da kollektif şirketlere, geriye kalan 16 adedi ise gerçek ya da tekil şahıslara ait görünmektedirler, yani özeldirler. 1960'larda kurulmuş 36 fabrikanın 17'si gıda, 9'u dokuma, 3'ü orman ürünleri, beşi taş-toprak, birer adedi de metal ve kimya sektörlerindedir. Çoğunluğu Maraş, Malatya, Sivas ve Erzincan'da toplanan özel işletmelerin dördü tuğla veya tuğla-kiremit fabrikaları, gerisi de gıda (un, makarna) ve dokuma (halı dokuma) fabrikalarıdır.

1970'li yıllarda (1970-80 döneminde) 111 büyük imalat sanayi işyeri işletmeye açılmış. Bu rakkamın yaklaşık % 39-40'ı devlete, geri kalanlara da çok ortaklı/kooperatif kuruluşlar biçimi altında kamu+özel'e ait görünmektedir. Bu işletmelerin sektörel dağılımına gelince: 67'si gıda, 16 taş-toprak, 12 dokuma, 2 deri, 7 kimya, 1 orman ürünleri (mobilya), 8'i metal eşya-makine işkolundadır.

1980-84 arası dönemde toplam 80-84 büyük işletme inşa edilmiş veya üretime geçmiştir. En 30-32'si devlete (kamuya) ait görünen bu işletmelerin sektörel dağılımına baktığımızda, 48'i gıda (gıda-içki-tütün), 9'u dokuma (dokuma-giyim-deri), 10'u taş-toprak, 7'si metal eşya-makine, 3'ü orman ürünleri-mobilya, 2'si kağıt ve basım, 1'i kimya sektörlerindedirler.

1984-98 arasındaki döneme ilişkin verilere sahip değilim. Ama savaşla geçen bu dönemde dikkate değer bir yatırım yapıldığını sanmıyorum. Aksine o tarihe kadar mevcut olanların pek çoğunun yerinde durup durmadığı, üretim faaliyetlerini sürdürüp sürdürmedikleri ya da hangi kapasiteyle çalıştıkları konusunda ciddi kuşkuvarım var.

1950 sonrasında kurulan fabrikaların da büyük çoğunluğu devlete aittir veya devlet (kamu) ağırlıklı sanayi kuruluşlarıdır.

1950-84 arasında 20 ilde kurulmuş toplam 254 büyük imalat sanayi işletmesinin 101'i kamuya, 153'ü özele ait görünmektedir. Alt ya da iç-bölgeler bakımından bu dönemde Tunceli'de toplam 4 (70'lerde ve 80'lerde kurulmuşlar), Erzincan'da 17, Elazığ'da 12, Bingöl'de 3 (70'lerde ve 80'lerde kurulmuşlar), Erzurum'da 15, Malatya'da 30, Sivas'ta

26, Muş'ta 7 büyük işletme kurulmuştur. Malatya bu dönem içinde kurulan büyük sanayi işletmesi sayısı bakımından birinci (30 adet), Sivas ikinci (26), Maraş üçüncü (22), Urfa dördüncü (18), Diyarbakır ve Erzincan 17'şer adet ile beşinci, Antep ise 16 adet ile altıncı konumdadır. Diyarbakır (17 işletme), Siirt (14), Urfa (18), Bitlis (5), Mardin (13) ve Adıyaman (10) illerinde 1950-84 arasında toplam 77 işletme (20 il toplamı olan 254'ün % 30'u) kurulmuştur.

1950-84 arasında 20 ilde kurulan büyük sanayi işletmelerinin sektörlere göre dağılımı şöyledir: 146'sı Gıda (kapsamı: gıda-içki-tütün), 42'si dokuma (dokuma-giyim-deri), 32'si taş-toprak (bu sanayi kolu yapı/İNŞAAT sektöründeki gelişmelere koşut olarak gelişti), 20'si metal eşya-makina, 10'u kimya, 7'si orman ürünleri ve mobilya, 2'si kağıt ve basım sektöründedir. Gıda sektöründeki 146 işletmenin 14'ü 1950-60 arasında, 17'si 1960-70 arasında, 67'si 1970-80 arasında, 48'i 1980-84 arasında kurulmuş veya işletmeye açılmıştır. Dokuma sektöründeki 42 işletmenin 10'u 1950'lerde, 9'u 60'larda, 14'ü 70'lerde, 9'u da 80'lerin ilk yarısında (1980-84) kurulmuştur. Taş-toprak sektöründeki 32 işletmenin 1'i 50'lerde, 5'i 60'larda, 16'sı 70'lerde, 10'u 1980-84 arasında kurulmuştur.

1950-84 dönemine ilişkin bu toplam veriler Dersim ve Kürdistan'da büyük sanayinin (10+işçilik) önem sırasıyla esas olarak gıda, dokuma ve taş-toprak sektörlerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Yirmi ildeki büyük işletmelerin işletme türleri olarak dağılımı şöyledir: 48 adeti un (ekmek) fabrikası, 46 adeti dokuma (bez, iplik, halı, yün, pamuk vd) fabrikası, 23 adedi makine-metal eşya (taşıt araçları sanayi), 21 adedi et kombinaları ve soğuk hava depoları, 18-20 adeti yem fabrikası, 19 adeti Tuğla-kiremit fabrikası (İNŞAAT malzemeleri sanayi: briket, amyant, kireç, tuğla ve kiremit), 19 adedi sebze ve meyve işleme, 14 adeti süt fabrikaları, 13 adeti peynir ve tereyağı fabrikaları, 12-13 adeti çimento fabrikaları, 13 adedi kimya, 12 adedi bakım ve işleme (yaprak tütün bakım) atölyeleri, 8 adeti içki, 8 adedi şeker, 7 adeti makarna fabrikası (biri Tunceli, biri Erzincan, gerisi Antep'te), 6 adeti ayakkabılastik, 5 adedi orman ürünleri ve mobilya (kontraplak, kalıp, vd), 4 adeti deri, 3 adedi tütün ve sigara, 1 adedi basın-kağıt fabrikasıdır.

Tunceli'de kayıtlara göre birer adet yem, makarna ve süt fabrikası görünmektedir.

TC imalat sanayinde 1987 verilerine göre toplam üretiminin % 58'i İstanbul, Kocaeli ve İzmir'de gerçekleştirilmektedir. DPT hesaplamalarına göre imalat sanayindeki üretimde İstanbul'un payı % 27.5, Kocaeli'nin % 18.6, İzmir'in % 11.90'dır, Mersin'in % 6.82, Bursa'nın % 4.77, Adana'nın % 4.33, Ankara'nın % 3.80, Zonguldak'ın % 3.30'dur (Bk. Tercüman, 6 Mayıs 1987, s. 9).

Karadeniz bölgesindeki 10 ilin (Zonguldak, Kastamonu, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Sakarya) toplam TC imalat sanayi üretimindeki yeri % 5.83'tür ve bu rakamın % 3.30'u Zonguldak'a aittir. 20 Doğu ilinin hep birlikte TC imalat sanayi üretimindeki toplam payı % 2.89 gibi komik bir rakamdır. Bu rakamın % 1.23'ü Malatya'nın, % 0.48'i veya % 0.54'ü Gaziantep'in, % 0.40'ı Siirt'in, % 0.19'u Erzincan'ın, % 0.14'ü Erzurum'undur. Diyarbakır'ın payı % 0.08, Elazığ'ın % 0.04, Tunceli ve Urfa'nınki sıfırdır. Bahsi geçen yirmi ilden TC imalat sanayi üretimindeki payı en yüksek olanlar 1987'deki bu verilere göre Malatya, Antep ve Siirt illeridir.

1963-75 dönemine ait verilere göre TC'de işyerlerinin büyük bölümü özel sektöre aittir. Ama Dersim ve Kürdistan'da devlet (kamu sektörü) önde gelmekteir.

Büyük İmalat Sanayindeki İşçi Sayıları

51'i 1950 öncesinde ve 254'ü de 1950-84 arasında kurulmuş olan yirmi ildeki toplam 314 büyük sanayi işletmesinde (10+işçilik) benim bulgularıma (hesaplamalarıma) göre 1984 yılında toplam olarak yaklaşık 59.337 işçi çalışmaktadır (bu rakam 1964'te yaklaşık 17 bin, 1976'da 34 bin, 1980'de 42 bindir). Bu işçilerin 23.275'i gıda, 25.955'i dokuma, 5048'i taş-toprak, 1888'i metal eşya-makina, 2821'i kimya, 175'i orman ürünleri-mobilya, 175'i de basın-kağıt sektöründedir.

Görüldüğü gibi Dersim ve Kürdistan'da sanayi işçi sınıfı esas olarak önem sırasıyla üç sektörde, dokuma, gıda ve taş-toprak sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Bu durum Dersim ve Kürdistan işçi hareketlerinin sektörel dağılımıyla kıyaslanmalıdır.

Büyük imalat sanayindeki işçilerin işletme türlerine göre dağılımı şöyledir: 24.955'i dokuma işkolunda, 7579'u şeker fabrikalarında, 4698'i yaprak tütün bakım işletmelerinde, 3718'i çimento fabrikalarında, 3000'i tütün ve sigara fabrikalarında, 2821'i kimya sanayinde, 2520'si et kombinaları ve soğuk hava depolarında, 1888'i makine-metal eşya işyerlerinde, 1737'si içki fabrikalarında, 1330'u tuğla-kiremit-briket fabrikalarında, 1200'ü un fabrikalarında, 1000'i deri fabrikalarında, 880'i yem fabrikalarında, 641'i süt fabrikalarında, 623'ü sebze ve meyve işleme sanayinde, 397'si peynir-tereyağı fabrikalarında, 175'i orman ürünleri ve mobilya sanayinde, 175'i de basın ve kağıt sanayinde, arta kalanı da ayakkabı ve makarna fabrikalarındadır. Tek işletmedeki çalışan işçi sayısı ortalamasının en yüksek olduğu işletme türleri tütün ve sigara fabrikaları (her fabrikada çalışan işçi ort. 1000 işçi), dokuma fabrikaları (çalışan işçi ort. 543), yaprak-tütün atelyesi (ort. 392), çimento fabrikaları (ort. 286), deri fabrikaları (ort. 250), et kombinaları (ort. 120).

A) Küçük İmalat Sanayiyi

1 ila 9 arasında işçi çalıştıran, 50 beygir gücünden daha küçük çevirici güce sahip işletmeler küçük sanayi olarak tanımlanır (bir at/beygir gücü, bir atın çekme veya kaldırma gücünü ifade ediyor ve 32 bin libre olarak, yani dakikada bir foot olarak hesap ediliyor). 10'dan az işçi (1-9 kişilik) çalıştıran işletmeler bu kategoriye girer. Bazı sektörlerde yaşama şansı bulan küçük sanayi işyerleri sayısı (ve buralarda çalışan işçi sayısı) kabarık olmakla birlikte, toplam üretim içindeki yeri düşüktür ve bu tür işyerleri daha çok yerel tüketimi karşılamaya dönüktür.

Yirmi doğu ilinde küçük sanayinin en gelişkin olduğu yer Antep'tir. 1974'te burada Küçük Sanayi Geliştirme Merkezi (KÜSGEM) kuruldu.

Antep imalat sanayinde devlet yatırımları önemsiz, kamu girişimleri hem sayı hem etkinlik yönünden çok sınırlıdır. Antep imalat sanayine küçük sanayi egemendir. Esas olarak bir küçük sanayi merkezidir. Uzun süre küçük sanayiden büyük sanayiye geçilemedi, imalat sanayinde küçük sanayinin egemenliği kırılmadı (sanayide teknolojik dönüşümün dürtüsü üretimi en düşük maliyetle, en ekonomik yöntemlerle yapabilmek, başka deyişle en fazla kar elde etme dürtüsüdür). Geleneksel sanayi dalları olan gıda ve dokuma sanayi yaygındır. Tarıma dayalı sanayi egemendir. Büyük sanayi yönünden TC'de sanayinin orta düzeyde geliştiği illerden biridir, fakat küçük imalat sanayi yönünden çok gelişmiştir. Antep'te bir yerli sermaye ve sanayi var ve bu belirgin bir olgudur. Ticaret sanayiden daha önemli rol oynuyor. Antep hem küçük işyerleri sayısı ve küçük imalat sanayii yönünden 1980'de TC'nin 8'inci önemli merkezi/ili (küçük işletmeler metal eşya-makine imalat ve dokuma dallarında yoğunlaşıyor), hem de 1978'de ticaretin gelişmişliği bakımından TC'nin 8'inci önemli ilidir. 1978'de İl gayri safi hasılası içinde ticaretin payı % 14, imalat sanayinin payı % 11.6'dır ki, bu oranla 1978'de TC'de 17'inci ildi.

Antep, kasacılık sanayinde İstanbul ve öteki TC şehirlerinde kendisine pazar bulabiliyor, yani bir pazar payı var bu alanda.

Antep'te fabrikalaşma süreci 1950'lerde başladı, ama bu süreç bazı engellerle (muamele vergisi vd) karşılaştı. Fabrika tipi üretime geçiş ve fabrika ürünlerinin ucuzluğu el dokumalarını ve el tezgahlarını hızla azalttı. 1940-45 arasında Antep'te 8 bin el tezgahı varken, bu sayı 1945'te dokuma sanayinde 1500'e düştü. Küçük işletmeler fabrika üretimini rekabetine dayanamadılar. Geleneksel el tezgahları yerlerini otomatik tezgahlara bıraktı. Ama sanayicilerin birleşmesiyle veya el tezgahlarının birleştirilip fabrika üretimine geçiş, kurulacak büyük tesislerden "Muamele Vergisi" alınacak olması fabrikalaşma sürecini engelledi. Antep'te 1923 öncesinde, 1880'lerden 1920'lere kadar Ermeni ögenin elindeki dokuma sanayi hayli gelişkin olduğu halde cumhuriyet sonrasında bu sektör geriledi (diğer sektörler ve ticaret gibi), dokuma sektöründe fabrika üretimi aşamasına geçilemedi. 1956'da Birecik Köprüsünün açılması, 1950'lerden sonra karayolları yapımı ve tarımda makineleşme gibi gelişmelerin bir ürünü olarak bölgeye motorlu tarım ve taşıt araçlarının girişi sonucunda, bunların bakım ve onarımı ve yedek parça ihtiyacı nedeniyle Antep bölgede 1950'lerin ikinci yarısında ulaştırma ve tarım araçları üreten ve onaran bir merkeze dönüştü (küçük sanayi merkezine). Bu yıllarda Antep'te tornacılık, oto tamirciliği, karosercilik, boyacılık, elektrikçilik ve döşemecilik hızla gelişti. 1979'da Antep, küçük sanayi bakımından İstanbul, İzmir, Anka, Bursa, Konya, Manisa ve Adana'dan sonra en önemli il/merkez oldu. Son 15-20 yılda Antep'te büyük sanayiye geçişin gerçekleştiği söylenebilir.

Küçük İmalat Sanayinde İşçi Sayıları

1979'da Gaziantep küçük-sanayinde 25 bin kişi çalışıyordu.

Bazı İllerde Sanayinin Yapısı (Özellikleri)

Dersim ve Kürdistan'da sanayinin gelişmişlik düzeyi ve yapısı 20 ile dair verilere bakılarak ancak ortalama olarak tahmin edilebilir. Daha sağlıklı metot, Kürt ve Kırmanc-Zaza karakteri ağır basan sanayice görece en gelişkin illerin durumuna bakmaktır.

Antep: Sanayi yapısı itibariyle özellikli bir il. Bu yukarıda işlendi.

Malatya: Malatya ve Sivas 1930'larda devletçilik politikasından en çok yararlanan iki il olmuştü. Malatya, tarıma dayalı sanayi dallarında (dokuma, sigara-tütün, şeker fabrikaları gibi) büyük ölçekli tesislerin toplandığı bir il. 1930'larda yatırımlar yapıldıysa da, 50'lerde ihmal edildi. 1970'lerde canlandı. 1970'lerde daha çok metal eşya-makine dalı gelişti. İl gayri safi hasılası içinde 1978'de imalat sanayindeki yeri % 16.6, ticaret kesiminin payı % 10.9'dur. ildeki sanayileşme ilin kendi dinamiklerinin sonucu değil, devlet desteğiyle gerçekleşti. Bunda ekonomik etkenlerden çok politik nedenler rol oynadı ve yapay bir nitelik taşıdı.

Diyarbakır: Diyarbakır imalat sanayinin ikili bir yapısı var. Bir yanda büyük ölçekli devlet işletmeleri (gıda, içki, dokuma, tütün dalında), öte yanda küçük özel kesim işletmelerinden oluşuyor.

Muş: İl imalat sanayi küçük ölçeklidir, tarıma dayalıdır ve yerel talebi karşılamaya dönüktür.

Mardin: Kapalı ekonomiden pazara ve rekabete açılmanın başladığı 1950'lerden itibaren Mardin'deki deri, çarık, bakırcılık ve yemeni gibi geleneksel el sanatları ve küçük sanayi Antep ve Diyarbakır'daki gelişen sanayi ile rekabet edemedi ve geriledi.

Erzurum: Sanayisi devlet sektörü ağırlıklıdır.

Urfa: Sanayi yatırımlarına kamu kesimi (devlet), kooperatifler ve çok ortaklı şirketler öncülük etmiş.

Siirt: Siirt sanayisine damgasını vuran petroldür. Siirt'in kapalı ekonomik yapıdan kurtulup Türkiye pazarına bağlanması petrolün bulunması ile başlamış. Başlıca sanayi kuruluşu Batman rafinerisidir. Öteki az sayıdaki kamu kuruluşu da Batman'da toplanmış. İl gayri safi hasılası içinde imalat sanayinin payı ticaretten yüksek olup % 19.1'dir.

Dersim coğrafyasında belirli ve gelişen bir merkez yoktur. Şu ana kadar buna izin verilmedi. Dersim kentlerinin sanayisi ya yoktur, ya da yok denecek düzeydedir. Başka deyişle bu coğrafyada sözcüğün gerçek anlamında kentlerden sözetmek bile güçtür.

II.Tarım-Dışı Sanayi: Madencilik, Petrol ve Enerji Sektörleri

Not: Su, elektrik, petrol, kömür ve madenler 1963 sonunda kurulan Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın 'apsamındadır; DSİ, MTA, Etibank, TKİ, TPAO, TEK; İPRAŞ, Petkim vd gibi kuruluşlar da bu bakanlığa tabi kılınmıştır. Bu bakanlığın görevi, maden, petrol, su ve enerji gibi doğal kaynakları sanayinin ihtiyaçları ve kamu yararına uygun tarzda işlemek olarak saptanmıştır.

Dersim ve Kürdistan'ın maden ve petrol varlığı ve su potansiyelinin TC ekonomisi bakımından önemi büyüktür. Bölgede tarıma dayalı sanayi egemen.

Tarım-dışı sanayinin tek istisnası maden sanayi, petrol sanayi ve enerji sanayidir.

Maden sanayii ile girdi/hammadde olarak tarımsal değil fakat maden cevheri işleyen, maden cevherini yarı-mamül veya mamül hale getiren fabrikaları kastediyoruz: Ferrokrom Tesisleri, Bentonit Fabrikası, Ergani'deki sülfürik asit tesisleri, termik santraller gibi.

Petrol sanayiyi derken, kastımız Batman rafinerisi gibi hampetrolü işleyen kuruluşlardır.

Enerji sanayiyi tabiriyle de, elektrik üreten fabrikaları (hidrolik santraller) veya sektörü anlatmak istiyoruz.

Maden Sektörü:

Doğunun Madenleri ve Maden kentleri: Doğunun maden kentleri Divriği (demir), Afşin-Elbistan (linyit), Hekimhan-Hasançelebi (demir), Keban (simli kurşun), Kemaliye, Maden (Ergani bakır ve Guleman krom), Aşkale (linyit), mazıdağı (fosfat), Şırnak-Silopi (kömür/linyit)'dirler.

Bunlardan Divriği, Keban, Kemaliye, Maden, Ergani ve Aşkale Kırmancıye veya Dersim'e aittirler denebilir.

Afşin-Elbistan, Aşkale ve Şırnak-Silopi'de linyit, Mazıdağı'nda fosfat, Divriği ve Hasançelebi'de demir, Maden'de bakır ve krom (Ergani'de bakır, Guleman'da krom), Keban'da simli kurşun vardır maden olarak.

TC Hükümetlerinin Maden politikası: Türkiye'nin madenleri 1850'lerden başlayarak yabancı şirketlerce işletildi. 1923'e gelindiğinde madenler tamamen bu yabancı şirketlerin elindeydi. Daha resmi dilde 'kurtuluş savaşı' adı yakıştırılan savaş döneminde Türkiye'nin iktisadi kalkınmasında madenlerin önemi farkedilmiş. 1923'te TC kurulduğunda genel sanayileşme amacının yanısıra, döviz gelirini arttırmak için maden arama ve işletme işine, bu alanda "devlet madenciliği"ne vurgu yapılır. 27 Kasım 1923 Hükümet Programı'nda büyük bir doğal servet olan Ergani bakır madeni ve uluslararası ölçüde değeri olan Guleman'da bulunan krom madeninin bir an evvel işletilmesi için Adana-Ergani demiryolu hattının inşası hızlandırılır. 1934'te uygulanmaya başlanan ilk Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nda maden haklarının Türk vatandaşlarına verilmesi istenir ve yürürlükteki maden kanununda değişiklikler yapılır. 8 Kasım 1937 tarihli hükümet programında M. Kemal'in direktiflerine uygun olarak mevcut madenlerin en önemlilerinin işletilmesi için üç yıllık bir plan düşünülür. Yani 1937-40 arasında en önemli madenlerin işletilmeye açılması önerilir. Divriği demir madeninin o sıra faaliyete geçmek üzere bulunan Karabük Demir Çelik Fabrikaları'nın ihtiyacını aşan bölümünün ve Ergani'deki bakırın döviz geliri için ihracına başlanması (1965'teki hükümet programında bu madenlerin ham cevher şeklinde değil, mamül/işlenmiş veya yarı-işlenmiş cevher olarak ihracı imkanlarının araştırılması, uzun vadeli ve düşük faizli maden kredisi için bir maden bankası kurulması kararlaştırılır) ve Keban'daki simli kurşun madenin de işletilmesi direktifi verilir (Bk. 50. Yılda Yurdumuzun Enerji ve Doğal Kaynakları, 1923-73, TC Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 1973). 15 Kasım 1969 Hükümet Programı'nda maden arama ve üretiminde TC sanayinin ihtiyaçları ile dış piyasalarda değeri olan madenlere öncelik verileceği belirtilir. 7 Nisan 1971 (12 Mart hükümetleri dönemi) tarihli hükümet programında linyit üretimi ve dağıtımının devlet eliyle yapılması, Boraks vd gibi stratejik madenlerin devletleştirilmesi, maden ihracının kamu (devlet) kuruluşları kontrolüne verilmesi, sadece çok küçük linyit yataklarının madenci teşebbüsler eliyle işletilmesi vurgulanır. 20 Nisan 1973 Hükümet programında (Naim Talu hükümeti olmalı) kalkınmanın itici gücünün KİT'ler olacağı belirtilerek, KİT'lerin AET (AB) ülkeleriyle rekabet edebilir maliyet ve nitelikte üretim yapmalarının sağlanmasına işaret edilir.

1923'ten bu yana hükümet programlarında yeralan madenciliğe ilişkin tedbir ve politikalar bunlardır.

Doğunun Maden Varlığı ve Maden Sektörü: Doğuda işletilmekte olan en önemli madenler bakır, krom, linyit, demir, fosfat, bentonit, kurşun ve ferrokromdur. Krom, ferrokrom, bakır, bentonit ve simlikurşun yatakları ağırlıklı Elazığ yöresinde (Ergani, Guleman, Keban), linyit Afşin-Elbistan ve Aşkale'de, demir Hekimhan ve Divriği'de, fosfat Mazıdağı'nda çıkarılmaktadır.

Bakır: Ergani bakır yatakları ilk kez 1850'de Osmanlı devletince işletmeye başlanmış. Birinci Savaş nedeniyle 1915'te üretime ara verilmiş. 1924'te Deutsche Bank-Milli Kredi Bankası ve TC Hükümeti'nin ortaklaşa kurdukları Ergani Bakır T.A.Ş tarafından işletmeye yeniden açılmış. 1926-36 arasında ilkin Sanayi ve Maadin Bankası, ardından Sümerbank tarafından işletilmiş. 1936'da Etibank'a devredilmiş. Normal üretime ancak 1939'da geçilebilmiş. Ergani Bakır İşletmesi, Karadeniz Bakır İşletmeleri'nin üretime geçtiği 1970'lerin başına kadar Artvin'deki Murgul Bakır İşletmesi'yle birlikte TC'nin bakır ihtiyacını karşılayan ana kuruluşlardan biri olmuştur (Bk. DPT, Metal Madenler, 1978; Yurt Ansiklopedisi).

Krom: 1915'te bulunan Guleman krom yatakları Ergani demiryolu yapıldıktan birkaç yıl sonra 1936'da Etibank'a bağlı Şark Kromları T.A.Ş tarafından işletilmeye başlanmış. Guleman'daki krom yatakları Türkiye kromit rezervlerinin yaklaşık % 70'ini oluşturuyor. 1976'ya kadar burdaki krom üretiminin % 10'u iç piyasada tüketiliyor, gerisi dış pazarlara sürülüyor, yani ihraç ediliyordu. Elazığ Ferrokrom Tesisleri kurulunca Guleman'daki krom üretiminin % 60'tan fazlası hammadde olarak bu tesislere verilmeye başlandı. 1975'te tamamlanan ve ekonomik ömrünün 15 yıl olduğu söylenen Elazığ Ferrokrom Tesisleri için gereken hemen bütün girdiler Elazığ yöresinden sağlanmaktadır.

Ağırlıkla ihracata yönelik yüksek karbonlu ferrokrom üretmek için kurulmuş olan bu tesislerin oldukça yüksek olan enerji gereksinimi Keban Hidroelektrik Santrali'nden, ferrokrom üretiminin ana girdisi olan kromit Guleman Krom İşletmesi'nden, kuvarsit ise yine Elazığ çevresindeki yataklardan karşılanmaktadır. İlk demiryolu ile İskenderun Limanı'na taşınan ferrokrom, buradan da deniz yoluyla başta Avrupa ülkeleri olmak üzere muhtelif ülkelere gönderilmektedir. Ferrokrom, genelde çelik sanayinde kullanılır. Krom ise, metalurji ve refrakter sanayinde (metal kaplama, ısıya dayanıklı tuğla, sepicilik, kimya ve boya sanayilerinde) kullanılmaktadır. Etibank Krom İşletmesi, TC toplam krom üretiminin % 25'lik bir bölümünü gerçekleştirmektedir.

Simli Kurşun: Elazığ'ın Keban ilçesindeki Simlikurşun madeni 1830'lardan beri işletilmektedir. 1870'lerden sonra kapatılmış, 1953'ten itibaren Etibank tarafından yeniden işletmeye açılmış. Keban kasabası, bu maden ocağının işletilmeye başlanmasıyla birlikte oluşmuş bir meden kentidir. Bu ocakta kurşun ve çinko metalinin elde edilmesinde kullanılan kurşun konsantresi ve çinko konsantresi üretilir. Kurşun ve çinkoya akü ve pil yapımında, petrol türevlerinde, kristal cam üretiminde, iletişim araçları yapımında, inşaat ve boya sanayinde girdi olarak ihtiyaç duyulur.

Bentonit: Elazığ yöresinin Sarıyakup Köyü'nde çıkarılan metaldışı bir madendir. Elazığ Bentonit Fabrikası'nda işlenir. Bu fabrika 1973'te 4 bin tonla TC toplam üretiminin % 21'ini, 1975'te ise 10 bin tonla TC toplam üretiminin % 23'ünü gerçekleştirmiştir. Bentonit madeni, sızdırmazlık ve sıvama özelliklerinden dolayı petrol ve su sondajlarında, baraj ve su arklarında, deterjan ve seramik sanayinde kullanılır. Bentonit Fabrikası'nın ürünleri de daha çok DSİ, MTA ve SHELL petrol şirketi tarafından satın alınmaktadır.

Linyit: Türkiye'nin en büyük linyit yatakları Afşin-Elbistan arasındaki 1000 km karelik alandadır. TC'nin enerji sorununu çözüme kurtarıcı gibi bakılan ve yapımına 1972/73'te başlanıp 1984'te tamamlanması planlanan Türkiye'nin en büyük termik santrallerinden biri olarak tanıtılan Afşin-Elbistan Termik Santrali'nde burdaki linyitler kullanılacaktır. Burdan çıkarılacak linyitin geri kalanı da bölgenin yakıt ihtiyacını karşılamakta kullanılacaktır.

İşletilmekte olan bir diğer linyit yatağı ise TKİ'ye bağlı Aşkale Linyit Ocağı'dır. Bu ocak doğunun kömür ihtiyacını karşılamakta önemli bir yer tutuyor. Aşkale linyitlerinin rezervi 2.5 milyon tondur. 1936'ya kadar özel kişilerce işletilen Aşkale kömür madeninin işletilmesine bu tarihten sonra ara verilir. 1968/69'dan itibaren TKİ'ye bağlı Şark Linyitleri İşletmesi tarafından devralınır.

Demir: Burdaki demir madeni 1937'de MTA tarafından bulundu. 1938'de Divriği Demir Madenleri Müessesesi kurularak bu yataklar değerlendirilmeye başlandı. Divriği demir yataklarının diğer ucu Hekimhan-Hasançelebi'ye dek uzanmaktadır. Hekimhan'daki demir yatakları 1970'lerin sonlarına kadar özel sektöre ait Bilfer Ticaret ve Sanayi Limited Şirketi tarafından işletildi.

Türkiye'de bilinebilen demir madeni rezervlerinin yaklaşık % 90'ını oluşturan Divriği-Hekimhan arasındaki rezervler, dünyanın en büyük ve en zengin demir yatakları arasında yer alıyor. Divriği ve Hekimhan'daki işletmelerde çıkarılan demir cevheri TC demir çelik sanayi için kullanılmakta, yani Karabük ve Ereğli'deki demir-çelik fabrikalarına taşınmaktadır. Bu fabrikaların hammaddesi daha önce ithal yoluyla karşılanıyordu. 1970'lerin sonlarında Divriği madenlerinin yanında Divriği Paletleme ve Konsantrasyon Tesisleri'nin inşasına başlandı.

Fosfat: 1926-76 arasındaki arama çalışmalarında tespit edilen Mardin'in Mazıdağı yöresindeki fosfat yatakları 1978 sonrasında Etibank'a bağlı Güneydoğu Anadolu Fosfatları İşletmesi tarafından işletilmeye başlandı. Fosfat, azot ve potasla birlikte çoğunlukla gübre sanayinde kullanılır. Burada üretilen konsantre cevher gübre üretiminde kullanılmak üzere Azot Sanayi T.A.Ş ile Karabük ve İskenderun'daki demir çelik fabrikalarına verilmektedir.

Petrol Sektörü:

Petrolün Önemi ve petrol Savaşları: Petrol, eski çağlarda aydınlatma maddesi olarak kullanılmış yanıcı bir sıvıdır. Önemi 19. Yüzyıldan sonra anlaşılır. Böylece petrolün çıktığı topraklara sahip olmak için devletler arasında büyük çatışmalar yaşanır. Bunlar petrol savaşlarıdır.

Bir enerji kaynağı olarak sanayide kullanılması yeni sayılır.

Osmanlı topraklarına dahil Irak'ta petrol olduğu ancak Osmanlı devleti sona ermek üzereyken tespit edilebilir. Almanların Berlin-Bağdat demiryolu projesi Irak petrolüne ulaşmak içindi. İngilizler de bu petrolün peşindeydi. 1918'de Mondros Mütarekesi yapıldığında Irak, Musul'a dek İngiliz işgaline girmişti. Birinci savaş bittiğinde Musul hala Osmanlıların elindeydi. Adına "kurtuluş savaşı" denen savaş başladığında ilan edilen "Misak-ı Milli" 1918 Mondros Mütarekesi imza edildiği tarihte henüz işgal edilmemiş Osmanlı topraklarının yeni Türk devletine ait olmasını öngörüyordu. Ama Lozan Antlaşması Hatay ve Musul'u TC'den kopardı. İngilizler, Musul ve Kerkük'ün TC'ye bırakılmasına kesin karşıydılar. Musul, petrolü nedeniyle İngilizler için, Hatay da liman olarak Fransızlar bakımından önemliydi. TC Musul üzerindeki anlaşmazlığın ilerde yapılacak müzakerelerle çözülmesini kabul etmek zorunda kaldı. Ama 1926'da sona eren müzakereler Musul'un İngiliz kontrolündeki Irak'a bırakılmasıyla sonuçlandı. Böylece TC, petrol mücadelesini kaybetti, 1923 sonrasında petrol ve petrol ürünlerini dışardan ithal eden bir ülke olarak girdi. O tarihte TC'de henüz rafineri olmadığından ham petrol işlenemezdi. Bu nedenle ham petrol değil petrol ürünleri (akaryakıt) ithal edilirdi. Ama o tarihlerde akaryakıt kullanan sanayi henüz cılızdı, yollar ve taşıt araçları da azdı. Bu nedenle, yani TC'nin petrol tüketimi henüz az olduğundan ithal edilen petrol fazla değildi. Ama özellikle 1950'lerden itibaren her iki bakımdan da durum değişince petrol gereksinimi arttı.

TC'nin Petrol Politikası: 1937 Hükümet programı'nda petrol arama ve sondajların sürdürülmesi vurgulanır. 3 Kasım 1965 Hükümet Programında izlenecek petrol politikasının esası, petrol ithalatı yüzünden diğer ülkelere ödenmekte olan

büyük miktarın tasarrufu için petrol ve petrol ürünleri ihtiyacının tamamen yerli kaynaklardan karşılanması, hatta TC'nin ham ve işlenmiş petrol ve petrol ürünleri ihraç eden bir ülke haline getirilmesi şeklinde tespit edilir. O zamana kadar işlenmiş petrol ithal etmemek için yeni rafineri kurulması ve sadece ham petrol ithaliyle yetinilmesi, petrol boru hattı inşasının bir an evvel tamamlanması ifade edilir. 7 Nisan 1971 hükümet programında (12 Mart dönemi hükümetleri) petrol kaynaklarının arama ve işletilmesinde yeni bir politika uygulanacağı söylenerek devletçilik yanlısı bir politika tarif edilir, petrolün ana depo satışlarının devletleştirileceği söylenir. 16 Aralık 71 tarihli hükümet programında petrol kanununun milli çıkarlara aykırı hükümlerinin hızla değiştirileceği, ihtiyaç duyulan petrolün yerli kaynaklardan ve yerli kuruluşlarca sağlanmasının temel hedef olacağı ifade edilir.

TC'de işletilebilir ilk petrol 1940'ta MTA tarafından Siirt'in Beşiri ilçesindeki Raman Dağı'nda bulundu. 1958-64 arası yıllarda TPAO, American Overseas, Mobil ve Shell şirketleri tarafından Siirt, Kahta (Adıyaman) ve Diyarbakır'da yeni petrol yatakları bulundu. Petrol rezervlerinin toplandığı bölge Siirt, Diyarbakır, Mardin, Adıyaman ve Hakkari yöresidir.

1940'ta Raman'da, 1948'de de Batman'da birer rafineri kuruldu. Bir Amerikan şirketi 1954'te Batman'da TC'deki ilk modern rafineriyi kurdu. 1955'te üretime geçen ve benzin, motorin vs üreten bu rafineri 1962'de genişletildi. Siirt'ten çıkarılan ham petrolün bir bölümü Batman Rafineri'sinde işlenmekte, geri kalanı da 1962'de açılan İstanbul Petrol Rafinerisi A.Ş (İPRAŞ Rafinerisi)'ne gönderilmekteydi. Yapımına 1963'te başlanıp 1966'da tamamlanan 494 kilometrelik Batman-Dört Yol Petrol Boru Hattı, bu ham petrolü Akdeniz'e ulaştırmaktadır.

TC'de 1973 ve 1978-80 Enerji ve petrol Krizleri: Petrol yatakları sınırlıdır. 1973'te dünyada büyük bir petrol bunalımı baş gösterdi. 1980 öncesinde (1978-79 Ecevit Hükümeti döneminde) de bir petrol bunalımı mevcuttu (daha 1977'de müthiş bir enerji sıkıntısı vardı, elektrik kesintileri sık sık uygulanırdı). Bu sırada İşçi sendikaları ve işçi grevlerinde hem petrolün hem de öteki yeraltı ve yerüstü madenlerinin devletleştirilmesi (millileştirilmesi), yabancı şirketlerin (Mobil, Shell, BP) devreden çıkarılması talep edilerek "bağımsızlık" edebiyatı yapıldı. Akaryakıt yokluğu ve enerji sıkıntısı nedeniyle Ocak 1980'de sanayici ve tüccarların yakınmaları giderek arttı. Bu dönemde İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa ve Eskişehir gibi büyük merkezlerde peşpeşe fabrikalar kapanıyor, üretim düşüyor, kısacası sanayi bunalıma giriyordu. Akaryakıt yokluğu nedeniyle 35 çimento fabrikasının 29'u üretimini durdurmuştu. Çimento karaborsada fahiş fiyatla satılıyordu. 8 Ocak 1980'de Ecevit, TC'nin tarihinin en ağır bunalımını yaşadığını söylüyordu.

Enerji Sektörü:

Türkiye'ye Elektriğin Girişi ve Yaygınlaşması: 1775'te buhar bulundu, 1880'lerde elektrik sanayiye girdi. Türkiye'ye elektrik 1902'de girdi (bulduktan 20 yıl sonra). Çünkü bu tarihte bir İtalyan ve İsviçre grubu Tarsus'ta küçük bir su santrali kurarak Osmanlı imparatorluğu'nda ilk kez elektrik üretti. 1910-14 arasında İstanbul'da elektrik üretimi başladı. 1923'te sadece Tarsus, İstanbul ve Adapazarı'nda elektrik vardı. TC'de 1923-33 arasında toplam 105 yerleşim birimi elektriğe kavuşur. Bu dönemde doğu illerinden Malatya, Maraş, Urfa, Antep, Diyarbakır, Erzincan ve Siirt'de de gaz lambasının yerini elektrik lambası alır. Doğudaki bir çok kent merkezi küçük çaplı hidroelektrik, dizel ve termik santraller kurularak 1950'lerden sonraki dönemde elektriğe kavuşabilirdi. Salt kentlerin elektrik ihtiyacını karşılamaya dönüktü bunlar.

TC Hükümetlerinin Enerji Politikası: 13 Ekim 1947 Hükümet programı su gücü ve linyitlerden elektrik enerjisi elde etmenin ülkenin sanayileşmesi, sanayinin ilerlemesi bakımından önemine işaret edilir. 30 Aralık 1963 Hükümet Programı'nda enerji kaynaklarının hızla geliştirilmesinin önemi nedeniyle bu işle ilgili bir bakanlık kurulması görüşüne yer verilir. 26 Şubat 1965 Hükümet Programında (AP hükümeti) her geçen gün daha da artan elektrik ihtiyacını karşılamak için tüm imkanların değerlendirilmesi kararlaştırılır. 15 Kasım 1969 Hükümet programında elektrik enerjisi ithal ve ihraç imkanları üzerinde durulur. 12 Mart 1971'den 14 Ekim 1973 Seçimlerine kadar süren 12 Mart hükümetleri döneminde de uzun vadeli bir enerji plan ve programı hazırlanacağı, öz/yerli kaynaklara dayalı bir enerji politikası izleneceği belirtilir (7 Nisan 1971 tarihli Birinci Erim Hükümeti? Programında).

Termik ve Hidrolik Santraller (Elektrik fabrikaları): Elektrik enerjisi elektrik santralleri (termik santraller ve hidrolik santraller) tarafından üretilmektedir. Bu santrallerin bazıları yakıt olarak kömür (veya dizelyağı), bazıları su gücü ile çalışıyor. Santraller kaynağın olduğu yerde kurulup elektrik uzak mesafelere, yani ihtiyaç merkezlerine naklediliyor. Elektriğin uzak mesafelere nakli ilk kez 1886-92 arasında Avrupa'da gerçekleşmişti. Termik santralleri (yakıt olarak kömür/linyit kullanılır) Etibank, hidrolik santralleri (su santralleri) DSİ ve İller Bankası kuruyor. 1973'te "Elektrik sektöründe", elektrik üretimi 125 katına çıktı. Hidrolik ve termik santrallara elektrik fabrikaları diyebiliriz. Bir de nükleer enerji santralleri var.

Barajlar: Barajlar; sulama, taşkın kontrolü, kullanma ve sanayi suyu ihtiyacı, sanayinin ve büyük şehirlerin elektrik enerjisi ihtiyacı için kurulurlar. 1923-71 arasında TC'de 43 adet baraj yapılmış (bunlardan Cip Barajı Elazığ'da, Sürgü Malatya'da, Kartalkaya Maraş'ta, Devegeçidi Diyarbakır'daydı. Yani dördü doğudaydı). 1973'te ise 18 adet baraj inşa halindeydi (bunlardan biri de Keban Barajı idi. Doğudaki diğerleri ise şunlardı: Tercan, Karakoçan, Malatya Medik, Antep Tahta Köprü). Bunlar bitince baraj sayısı 61'e ulaşacaktı.

Maden, Petrol ve Enerji Sektörlerinde Sınıf Mücadelesi (İşçi Hareketleri)

Bu sektörlerdeki işçi hareketlerine kısaca bakarsak:

1980-öncesinin maden işçileri eylemleri özellikle Hasaelebi (Hekimhan), Divriği ve Akale'de yoğunlaştı. Daha az olsa da Keban, Kemaliye, şırnak ve Batman'da da işçi hareketleri vardı. Ama Elazığ'ın Maden kasabasındaki Ergani ve Guleman bakır-krom madeni işletmelerinde kamuoyuna yansıyan bir işçi hareketinin duyulmayışı anlamlıdır. Oysa 1980'de Ergani bakır madeninde 2 binden çok işçi, Guleman krom işletmesinde ise 650 işçi çalışıyordu. Burada 1980 öncesinde Doğu Maden İşçileri Sendikası adında bir sendikanın adı duyuluyor. Afşın-Elbistan Kömür İşletmeleri'nde 1977'de 400 işçi çalışıyordu. İşverenleri ETKB'na bağlı bir KİT olan TKİ idi ve bu işveren şirketi Ülkücü sendika ve derneklerle işbirliği yapıyordu (1977). Bu işletmedeki yetkili sendika AEL-Maden İş lkücü idi. Afşın-Elbistan Termik Santrali'nde ise DİSK'e bağlı Tek-Ges-İş sendikası vardı ve bu sendikanın üyesi işçiler sık sık saldırı gördüler. Akale'deki Linyit ocağında 1975'te kurulan Yeraltı Maden-İş örgütlüydü. İşveren TKİ, bu sendikayı devredişı bırakmak için Ekim 1977'de işletmeyi kapattı. Yeraltı Maden İş, 1975-80 arasında 7 büyük grev, 4 uzun yürüyüş örgütlemişti. 1980'de yaklaşık 10 bin üyesi vardı. Tüm engellemelere rağmen Akale'de bu sendikanın yetki alması olayların başlangıcını oluşturdu. Hasaelebi (Hekimhan)'de özel sektöre ait Bilfer Şirketi'nin işlettiği işletmede DİSK'e bağlı Dev Maden Sen yetki almıştı. Eylül 1977'de burdaki demir yatağında 70 kadar yerli işçi çalışıyordu. MSP'li bakanlık ile Türkiye Demir-elik İşl. Gn. Müdürlüğü burdaki işçileri Hak İş'e bağlı sendikaya sokmak istediler. Divriği, küçük ama hareketli bir kazaydı. Bu hareketlilik demir madenlerinin varlığından kaynaklanıyordu. Divriği madenindeki giderek bilinçlenen işçi kitlesini sindirmek için kasabada bir faşist örgütlenme yaratıldı. Div-Palet'de alışan 70 Alevi işten çıkarıldı. Divriği madenlerinde 1975'te üç vardiyalı olarak binden çok işçi çalışırdı. şubat 1978'de ise işçi sayısı 2500'e yakındı. MHP ve MSP'liler polis ve asker desteğiyle *Din Elden Gidiyor, Aleviler Camileri Bombalıyor* gibi sloganlarla provakasyonlar örgütleyip devrimci işçilere ve halka saldırdılar. Madenin yanıbaşındaki 200 işçinin çalıştığı Div-Palet müdürü Süreyya şeker, Divriği işçilerinin grevini kırmak için bu işyerine Sünni kesimden 600 silahlı komandoyu işçi diye doldurmuştu (1978). Div-Palet yöneticileri MSP yanlısı Hak İş'e bağlı bir sendika kurdurup burada yetkili kıldılar. Divriği'de halen 1800 üyeli Cevher İş Sendikası örgütlüydü. Bu sendika 1979'da DİSK'e bağlı Yeraltı Maden İş'e katıldı. Bir işyeri sorunu olarak başlayan "Divriği Sorunu", MC arttığı MHP-MSP'li güçlerin Alevi-Sünni ayrımını körüklemesiyle, devlet destekli besleme sendikacılığın egemen kılınmak istenmesiyle boyutlandı. 1978'de 40 bin nüfuslu olan Mazıdağı ilçesinin Semikan köyünde bulunan Mazıdağı Fosfat Tesisleri'nin dinamit deposu 29 kasım 1977'de belirlenemeyen bir nedenle infilak etti, 4 işçi parçalanarak öldü, 5 işçi ağır yaralandı. şırnak-Silopi'de kömür ocaklarından çıkan kömür 27 Doğu ve Güneydoğu iline dağıtılırdı. Petrol sektöründe devlet tam bir grev kırııcıdır. 1964-80 arasında Bakanlar Kurulu tarafından en çok ertelenen grevler petrol sektöründekilerdir.

GAP Proje alanındaki işçi sorunları ve işçi hareketlerine de kısaca bakmakta yarar var. 12 Ağustos 1988 tarihli Hürriyet'te yeralan habere göre DSİ'den para alamayan müteahhit firmalar inşaatı durdurup sık sık işçi çıkartmışlar. Dicle ve Kralkızı baraj inşaatlarında bir seferinde 700 işçi çıkarılmış, Silvan-Batman baraj şantiyesinde ücretler 3 ay gecikmeyle ödenebilmiş, Göksu Barajı'nda işçilerin üçte-ikisi çıkarılmış.

GAP proje alanında 1980'deki sigortalı işçi sayısı 71.073'tür (bu toplamın 23/24 bini Antep'te, 19 bini Diyarbakır'da, 10 bini Urfa'dadır). 1964-80 döneminde GAP Proje alanında toplam 91 işçi hareketi kaydedilmiştir. Bu işçi hareketlerinin 38'i Diyarbakır'da, 33'ü Antep'te, 9'u Urfa'da yeralmıştır. Bu bölgedeki işçi hareketi sayısı, 1964-80 döneminde 20 doğu ilinde yeralan işçi hareketleri toplamının % 45'idir.

III. GAP Projesi Üzerine

İkinci dünya savaşı sonrasında 1970'lere kadar tüm dünyada hızlı bir iktisadi kalkınma görüldü. Savaştan yenik çıktıkları için askeri harcama yapmaları yasaklanmış olan Almanya ve Japonya bütçelerini tamamen ekonomik kalkınmaya vererek mucize diye nitelenen bir kalkınma gerçekleştirdiler. Diğer ülkeler de kalkınıyordu ve bu durum petrol tüketimini arttırmıştı. 1973'ten itibaren petrol rezervlerini ellerinde tutan geri ülkeler petrolün çok ucuz olduğunu düşünüp OPEC'i kurdular ve petrol fiyatlarını dört kat arttırdılar. Petrole zam 1980'lere dek yükselerek sürdü. Bu aşırı zamlar tüm dünyayı ve TC'yi etkiledi. Ekonomiye yeter enerji arz edilemediği için TC ekonomisinin büyüme hızı yavaşladı. 1973-75 arasında enerji ihtiyacı karşılanamadığı için elektrik kesinti ve kısıtlamalarına gidildi. 1975'te Bulgaristan'dan, 1979'da SSCB'den yüksek gerilimli hatlarla enerji ithal etmeye başladı. Bu süreçte batılı ülkeler petrol tüketimini sınırlayıcı tedbirlerin yanısıra, sanayi ürünleri fiyatlarını arttırarak yanıt verdiler, bu arada kömüre dönüş, enerji tasarrufu, nükleer santrallara yönelmeye başladılar. Petrol tüketimi azalınca gelirleri azalan OPEC ülkeleri petrol fiyatlarını düşürdüler. Bu süreçte TC gelişmiş ülkelerin aksine kendi varolan hidrolik potansiyelinin ve imkanlarının % 90'ını henüz değerlendirmiş olmadığından ağırlıklı olarak hidroelektrik santrallara yönelerek enerji üretimi sorununu çözmeye çalıştı. TC'de hidroelektrik potansiyeli en zengin olan ise Fırat ve Dicle havzalarıydı. Erzurum ve Ağrı yörelerindeki dağlardan kaynaklanan Murat ve Karasu nehirleri Keban yakınında birleşerek Fırat adını alır. Peri, Munzur ve Pülümür kolları da Keban gölünde ana kola katılır. Dicle nehri ise Maden kazası dağlarından (Hazar Gölü yakınlarından) doğar. Diyarbakır güneyinden doğuya, Suriye ve Irak'a yönelir. Bunlar Dersim ve Kürdistan'dadır. Böylece TC burjuvazisi ve devleti enerji sorununu çözmek, içinde bulunduğu ekonomik krizin yükünü azaltmak için Dersim ve Kürdistan'ın su-enerji potansiyelini (hidrolik potansiyelini) sonuna kadar kullanmaya çalıştı. Bu nedenle de çok sayıda baraj ve hidroelektrik santral inşa etmek mecburiyeti doğdu. İşte Güneydoğu Anadolu Projesi-GAP, bu ekonomik krizi hafifletmek, enerji sorununu çözmek için girişilen bu çabanın ürünüdür (buna benzer bir proje için bir tasarı ta 1936 kadar gerilere dayanıyor, ama bu doğrultuda ilk çalışmalar 1961'de başlar). GAP'ı TC devleti ve

burjuvazisinin gündemine sokan gerçekte iddia edildiği gibi Doğuyu kaldırmak değil, kendi ekonomisi ve sanayisinin enerji sorununu çözmek, döviz tasarrufu yapmak, giderek ihraç edip döviz kazanmaktı. 1984'ten itibaren Özal Hükümeti GAP'ı Güneydoğu Anadolu'yu, yani Kürdistan'ı kalkındırma projesi olarak, "entegre bir bölge kalkınma projesi" olarak sundu. Aşağı Fırat ve Dicle havzasında yapılmakta olan GAP proje alanına Antep (bir bölümü), Adıyaman (bir bölümü), Urfa (tamamı), Diyarbakır (tamamı), Mardin (tamamı) ve Siirt (bir bölümü) giriyor. Bu bölgenin ekonomisi daha çok tarıma dayalı. Toprak mülkiyeti dağılımı dengesiz. Varolan sanayisi tarıma dayalı sanayidir. Ticaret en çok Antep ve Diyarbakır'da yoğun. Bölge sınırda yer alıyor. Tarım-dışı sanayi olarak bu bölgede Batman petrol rafinerisi, Mardin ve Ergani çimento fabrikaları var. *GAP alanı yaklaşık 70 bin kilometrekaredir. Beş veya sekiz milyon nüfusuyla GAP alanı Avusturya, Belçika, İsviçre ve Hollanda'dan büyüktür. TC'ye 1988 değerleriyle 16 trilyon liraya malolacak, ama proje gerçekleşince yaptığı katkıyla bu maliyetini yaklaşık 6.5 yılda geri ödemiş olacak.* İddiaya göre TC tarımına 4 yeni Çukurova ekleyecek. Bittiği zaman, hatta daha inşa sürecinde bile Doğuda köklü değişikliklere yolaçacak, sosyo-ekonomik yapıyı değiştirecekti. Açık ki bazı politik sonuçları da olacaktı. Bazı analizlere göre Türkiye Kürdistanı'nın öteki parçalarla farkını açacak, politik ve kültürel farklılaşma doğuracak, proletarya gelişecekti. 1949'da Derme (Malatya), 1954'te Girlevik (Erzincan), 1957'de Hazar I, 1964'te kernek (Malatya), 1967'de Hazar II, 1968'de Çağçağ, 1974'te de Keban işletmeye girmişti. GAP ise 7'si Fırat, 6'sı Dicle üzerinde olmak üzere enerji ve sulama amaçlı 12/13 alt projeden oluştu. Başka deyişle Fırat ve Dicle havzasında yapımı tasarlanan toplam 15-21 baraj ve 14-17 Hidrolik santral içeriyordu. Ayrıca Urfa Tüneli, göletler, yükleme havuzları gibi barajların yanısıra düşünülen Harran, Ceylanpınar, Hilvan (Siverek), Baziki, Suruç, Adıyaman, Nusaybin, Cizre, idil, Silopi, Garzan, Dicle, Araban, Kahta, Besni ovalarını sulamak için tasarlanan sulama tesislerini içeriyor. Öngörülen hızda ilerlemesi halinde 30 yılda (2005 yılında) tamamlanması planlanan bu proje kapsamındaki bazı tesislerin yapımına 1976'da başlanmış. GAP'ın bazı alt projeleri sonraya ertelenip elektrik enerjisi üretecek olanlarına öncelik tanınarak ilkin onların yapımına başlandı. Karakaya Barajı (temeli 1981'de atıldı) ve Hidroelektrik Santral (HES), Atatürk Barajı (Fırat üzerinde kurulan ve dünyanın en büyük 10 barajından biri olarak tanımlanan ve Keban ve Karakaya'dan sonra Fırat üzerindeki üçüncü baraj olan bu barajın temeli 1983'te atıldı) ve HES'i gibi öncelikli olanların yapımına öncelik tanınmış. Sanayileşmek için enerji şart. Sanayi sektörü elektrik enerjisi sıkıntısı nedeniyle tam kapasite çalışmıyordu. GAP kapasamında önerilen Hidroelektrik Santraller (HES'ler) öngörülere göre TC'nin içinde bulunduğu enerji sıkıntısını büyük ölçüde giderecek. Hesaplamalara göre dünyanın en büyük tarım ve enerji projelerinden biri olarak görülen bu proje ile bölgedeki kuru tarım tekniği son bulacak (GAP'ın sulama kapsamına giren ekilebilir tarım topraklarının % 40'ı toprak ağalarının elinde bulunuyor), tarımsal ürün tür olarak çeşitlenecek ve artacak, meyve ve sebze üretimi artacak, kentleşme ve çalışan nüfus hızla artacak, birim alandan elde edilen gelir (verim) artacak (bundan çoğunluğu Urfa ve Diyarbakır'da bulunan herbiri ortalama 6 köye sahip 300 ağa ailesi yararlanacak, toprak reformu gerçekleştirilmeyeceği için gelir dağılımı daha da adaletsiz hale gelecek, GAP'la hedeflenen tarımsal kalkınma gerçekleşmeyecek), Doğudan batıya işçi göçünün doğrultusu değişecek, sulama gelişince TC sanayi ürünleri için Doğudaki pazar genişleyecek (suni gübre, tarım araç ve gereçleri gereksinimi, vd), vs.

Şimdi sene 2004. Peki bu öngörüler gerçekleşti mi?

Ticaret

Avrupa-Asya ticaretinde Antep vd gibi muhtelif Kürdistan illeri Anadolu'yu Basra Körfezi'ne bağlayan rolleri nedeniyle uzun zaman boyunca tek geçiş yolları oldular. Antep'te toplanan Avrupa malları Dicle ve Fırat üzerinden nehir gemileriyle Basra Körfezine, Hindistan'dan gelen mallar ise Basra Körfezi'nden Birecik'e ve buradan da kervanlarla Halep, İskenderun ve Trablus limanlarına götürülürdü. Eski çağlarda ve 19. Yüzyılda böyleydi. Ama 19. Yüzyıl sonlarında Avrupa-Asya ticaretinin deniz yoluna kaymasıyla, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Hint Okyanusu'na ve Basra'ya yeni bir geçiş yolunun bulunması ile Dicle ve Fırat taşımacılıktaki eski rollerini yitirince bölge ticareti de eski canlılığını kaybetti. Çünkü Avrupa'nın Güneydoğu Asya ile ticareti Mısır'a kayınca tarihsel İpek Yolu'nun önemi azaldı. Ama yapımına 1888'de başlanan ve 1911-14 arasında Antep İslahiye'ye ulaşan Berlin-Bağdat Demiryolu ile, 1956'da Birecik Köprüsü'nün yapılması ve 1950'lerdeki karayolu yapımıyla ve tarımın makineleşmesiyle Kürdistan'da sanayi yeniden canlanır gibi oldu.

1950'lerde demiryolu ile TC pazarına bağlanan Antep, 1956'da Antep'i Urfa üzerinden Güneydoğu'ya bağlayan Birecik Köprüsü'nün yapılmasıyla birlikte Güneydoğu'nun bölgesel ticaret merkezi haline geldi (Bir Antep de çekirdeği Elazığ, Tunceli, Erzincan ve Bingöl olan bölge için gerekliydi. Ama buna izin verilmedi).

Özellikle Antep'te ticaret kesiminde büyük işletme de, ücretli işçilik de çok. Kendi hesabına çalışanlar bu sektörde de yüksek. Çünkü bu sektörde de küçük işyerleri ağırlık taşır. Toprak dağılımının en eşitsiz olduğu illerden biri de Antep'tir. Köy sahipliğine dek varan büyük toprak mülkiyeti var ve topraksız aile sayısı yüksek.

Ağrı ise Doğu Anadolu'nun en büyük hayvan pazarıdır. Kars, Muş, Hakkari ve Van illerinden gelen hayvanlar Ağrı pazarında toplanır ve sınır ticareti önemlidir. Ağrı, Kars ve Erzurum SB ve İran'a canlı hayvan ihracatı yapan bir il. Bu illerde canlı hayvan ve hayvansal ürün ihracatı ile uğraşan çok sayıda firma var. Ağrıdaki bankalar 1980'de 1.1 milyar liradan çok mevduat topladılar. Aynı yıl bu bankaların kredi hacmi 1 milyardı. 1963-78 arasında il mevduat toplamı beş kat artmıştır. Fakat kredi artışı çok az. Kredilerin mevduat artışının gerisinde kalması Ağrı'dan dışarıya parasal fon transferini gösterir.

Doğuda yerli tüccar, tefeci, ağa ve burjuva öğeler bir miktar rol üstlenseler de ticaret alanında KİT'ler, yani devlet tekelleri (devlet) egemendir.

Bankacılık Sektörü: Doğu'da İlk Bankalar ve Banka Şubeleri

TC'de 1908-18 arasında (İttihat-Terakki dönemi) ve 1923 sonrasında bir yerel bankacılık hareketi görülür.

Yerel Bankalar: 1929'da Elazığ'da, Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası yöneticileri öncülüğünde tüccar ve müteahhitler bir yerel banka olan Elazığ İktisat Bankası'nı kurarlar. Yine 1929 yılında Van'da da yerli tüccarların, özel İdarenin vd katılımıyla Van Milli İktisat Bankası kurulur. 1978'e kadar tek şubeli bir yerel banka olarak kalan EİB, 1978'de Elazığ dışında şubeler açarak Türkiye çapında bir banka niteliği kazandı ve adını Ortadoğu İktisat Bankası olarak değiştirdi. 1979'da sadece iki şubesi vardı: Elazığ (merkez) ve Diyarbakır şubeleri. Ama aynı yıl (1979), bankanın merkezi Elazığ'dan İstanbul'a taşındı ve şube sayısı 1981'de dokuza çıktı. Bankanın İstanbul'a taşınması 1978'de İstanbullu bir sermaye grubu olan Acarer Holding'in kontrolüne geçmesi yüzündendi. 1982'de banka yeniden el değiştirdi ve bu kez hisselerinin % 77'sini toplayan Kozanoğlu-Çavuşoğlu Grubu'nun kontrolüne geçti (Bk. Yurt Ansiklopedisi, s. 2533).

Türk Bankalarının Şubeleri: Malatya, Diyarbakır ve Muş'ta 1889'da, Maraş'ta 1923'te, Hakkari'de 1944'te Ziraat Bankası'nın şubeleri açılmış. 1856'da bir yabancı sermaye örgütü olarak kurulan Osmanlı Bankası'nın 1897'de Sivas'ta, 1926'da Malatya'da birer şubesi kurulur. 1928'de Sivas'ta ve 1960'ta Bitlis'te İş Bankası şubeleri kurulur.